

ЕМБЛЕМАТИЧНІ МОДИФІКАЦІЇ РИТУАЛЬНО-МАГІЧНОГО СЕМІОЗИСУ

Солецький О.М.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті досліджується структурна організація магічних обрядів та ритуалів. Усі ритуальні дієства можна умовно назвати «емблемами дії», адже вони відтворюють традиційні, «відредаговані» часом та досвідом консервативні обряди, що мають сталі значення і структуру. «Емблематизм» первісного мислення висновується з особливостей первісної гносеології – з чуттєвого пізнання, відображення та потреби їхнього номінування. Магічні формули розглядаються як етапне явище в історичному семіотичному процесі. Тут візуально-вербальна синкретичність відображає лімінальну стадію переходу від понять-образів до понять-знаків.

Ключові слова: емблема, структура, магія, ритуал, обряд, вірування, сигніфікація, первісне мислення.

Постановка проблеми. Структуральна і смислова організація магічно-ритуальних процесів криється у принципі взаємодії, що, певною мірою, віддзеркалює семіотичну взаємодію знака і предмета у будь-яких первісних семантичних процесах. Розглядати магічні обряди поза цим неможливо, що підтверджують дослідження О. Веселовського, В. Давидюка, Ф. Колесси, О. Потебні, М. Сумцова, В. Топорова та багатьох інших. «До подібної думки, – зазначає В. Давидюк, – може спонукати й наявний у них (замовляннях – О.С.) безпричинний спосіб зв'язку окремих предметів і явищ, який нічим не відрізняється від способу хаотичного нагромодження предметів у настінних розписах верхнього палеоліту» [5, с. 233]. На думку Н. Толстого, замовляння, як правило, «не лише фольклорний текст, але й визначена дія конкретного діяча з певними предметами» [20, с. 135], у якому виявляються «зримі риси індоєвропейського і праслов'янського замовляньського мистецтва» [20, с. 135].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емблематична форма має свою, впорядковану тривалими історичними процесами мовного розвитку, смислоконструювання, диференціацією культурної аксіології, прагматику, структуру та візуально-вербальну репрезентативність, на чому акцентують О. Григор'єва, О. Махова, О. Михайлова, П. Дейлі [3; 10; 11; 22]. У працях українських та зарубіжних учених неодноразово відзначалось [4; 5; 9; 14], що міфологія та магія опирається на символічне мислення, а найменшою одиницею ритуальної семіотики є символ [21]. Структура символу визначається як «семантична», тобто «вона залучена у відношення знаків і символів з предметами, до яких вони належать» [21, с. 33]. Для природи символу характерні: багатозначність, об'єднання диспарних сигніфікацій, що взаємопов'язані через аналогію та асоціацію з реальним та уявним, конденсування та редукування в єдиному образі розлогої фабули, історії, дуалістична поляризація семантики [21, с. 33].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Визначені Віктором Тернером ознаки проявляються не ізольовано і не є його апріорними властивостями, а окреслюються лише в певних структуральних конструктах та семіотичних системах. Однією з таких є емблематична модель сигніфікації, що синкретизує візуальні та вербальні знаки у єдину семантичну форму.

Мета статті. У цій статті розгортаємо задекларовану у попередніх студіях [16; 17; 18] тему, акцентуючи насамперед на емблематичній структурованості магічних обрядів та ритуалів, що випливає з загальної системи смислотворення первісної міфології.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні «Український фольклор (Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклю)» Віктор Петров з жалем відзначав, що збирачі фольклору «ігнорували побутово-обрядову сторону замовляння» [13, с. 49], «вони записували виключно словесний текст заговору і не звертали уваги на обстановку, на спосіб діяння» [13, с. 49]. Таке розмежування безперечно не сприяло адекватному відтворенню і практичному розумінню магічних дійств, і переводило їх у невідповідну первісним принципам систему сигніфікації. «Припущення, ніби в фольклорно-етнографічній практиці слово існує само по собі й дія сама по собі і що їх відокремленість є стадіальною розчленованістю окремих етапів, які в процесі історичного розвитку заступали один одний, є хибним припущенням. Цієї помилки не уник ні Потебня, ані його наступники, вважаючи приміром, що заговори розвинулися з чар і словесна формула в заговорах з'явилася як додаток до дії» [13, с. 4-5].

Заглиблюючись в етимологічні коментування історії походження конкретних словоформ, їх еволюцію та семантичну модифікацію, дослідники робили узагальнення діахронного характеру, оминаючи конкретні ситуативні синхронні особливості, що часто визначалися ритуальним контекстом. Слово у таких структурах мало «ритуальне значення» і було одним з складових елементів загальної сигніфікативної структури. Зосередження уваги лише на семантиці окремих слів або образів, що входять до замовляння, надає можливість відстеження лексичної історії, і лише частково міфологічно-ритуальної чи обрядової, відтак є лінгвістичною, а не фольклористичною верифікацією. Через те визначення смислових акцентів конкретних обрядів опиралося на принцип символізму. Зокрема такі настанови домінували у працях О. Потебні: «Рожу лікують висіканням вогню і прикладанням червоного сукна на хворе місце, тому що рожка зближується у мові з вогнем і червоним кольором» [14, с. 7].

Подібних прикладів у дослідженнях видатного українського вченого доволі багато. Рожка, яка

в цитованому фрагменті, на думку О. Потєбні, «зближується у мові з вогнем і червоним кольором», насправді у цьому конкретному замовлянні зближується не через мовне, а через асоціативно-уявне перенесення, що має не вербальну, а зображальну (візуальну) аналогію. А словесний супровід, який не згаданий дослідником, власне міг би стати основою для подібних спостережень. У збірнику П. Єфименка, де представлені словесні формули замовлянь, на запитання крові віднаходимо такий варіант: «Тамъ на горѣ туры орали, красну рожу сіяли; красна рожка не зошла; тамъ стояла дѣвка; коло синяго моря без ребра овечка стояла; кры червонного моря червонный камень лежить. Де сонце ходить, тамъ кровь знимається; де сонце заходить, тамъ кровь запикається» [6, с. 13]. Текст замовляння переповнений символічними сигніфікаціями. Вони позначають аналогії за кольором предмета: «красна рожка», «овечка без ребра», «червоне море», «червоний камінь», «кров»; та аналогії процесуальні, що пов'язані з функцією «видозміни», «переробки», «трансформації», що складаються з двох конотацій – стало: «стояла дѣвка», «овечка стояла», «камень лежить», і змінного: «туры орали», «рожу сіяли», «рожа не зошла», «сонце заходить», «кров знимається», «кров запикається». Процес «одужання» асоціативно зв'язаний з господарськими культурами («орали», «сіяли»), з уламками обряду «жертвопринесень» («коло синяго моря без ребра овечка стояла»), сонцепоклонництвом («Де сонце ходить, тамъ кровь знимається; де сонце заходить, тамъ кровь запикається»). Усі вони мають емблематичну виразовість, контурно відображають візуальні, неконкретизовані часовими та просторовими посиланнями загальні картини («тамъ на горѣ туры орали», «коло синяго моря без ребра овечка стояла», «кры червонного моря червонный камень лежить»), що складаються в каталог-палімпсест. Символічні маркування торкаються центрального образу обряду – «крові» і процесу трансформування (лікування) – «запикання рожі». Цілісно текст позбавлений сюжетної концентричності, тут вона символічна. Словесна модифікація нагадує фабулу сну чи візії, зміненого стану свідомості, що характерно для усіх ритуально-магічних церемоній. З вербальним супроводом згадані О. Потєбнею ритуальні дії набувають цілісного представлення, де конкретні візуалізовані маніпуляції сполучаються з особливим типом тексту, який має свою «семіотичну філософію», символічну репрезентативність, впорядковані домінантні знакові центри, узагальнено – свій мовний код. Логіка цієї конструкції можлива лише у такій системі, що розгортається за сценарієм «емблематичної дії» і позиціонується як процес переродження, реінкарнації чи творення.

З-поміж усіх фольклорних жанрів, на думку Віктора Петрова, «зв'язок уявлення, образу й безпосередньої практичної функції найвиразніше виступає в заговорах (шептаннях, замовляннях)» [13, с. 10]. У цей синкретичний перелік варто додати «слово», як невід'ємний атрибут смислової міфологічної структури. У такому поєднанні вона стає універсальним узагальнюючим принципом, що характеризує усі жанрові різновиди магії. Подібним чином ставився до класифікації магіч-

них типів Михайло Грушевський, зважаючи не на диференціальні, а на об'єднани, споріднені ознаки. «Читач помічає, що я не маю охоти йти слідами дослідників, які старались докладно розмежувати різні категорії молитов-заклять: побажання, прокльони, замовляння, закляття, молитви (передхристиянського характеру). Я вважаю, що се все тільки нюанси одної магічної гадки, котрі доволі тяжко класифікувати по таким розділам, і не бачу навіть потреби такої систематизації» [4, с. 138]. Цілком слушним видається міркування тих учених, які розглядають магію та її умовно класифіковані за призначенням жанри як невід'ємну частину міфопростору. Віктор Давидюк акцентує на тому, що «якою б не була в тексті (замовляння – О.С.) частка імпровізації, виконавець змушений будувати його за існуючими правилами, основним з яких є зближення з міфологічним виміром» [5, с. 233], М. Новикова переконала, що всі «замовляння породжені ще живим міфом» [12, с. 19]. Від міфології магія переймає семіотичну модель впорядкування смислової прагматики, принципи та методи сигніфікації, що опирається на емблематичну структуру і філософію. Паралелізм, суміжність, аналогія – усі ті ознаки, що окреслюються дослідниками як провідні поетологічні норми цього виду народної творчості, є виявом емблематичного позначення конкретних уявлень та переконань. Вони постають у формах візуального та вербального перенесення на якийсь конкретний, реально зримий образ, предмет, процес і їхня семантика розкривається у структурних взаємодоповненнях. Зокрема, топлення воску – стає частиною різноманітних контамінацій, що позначають – танення від кохання серця, скрапування життя (життєвого часу), візуалізування контуру переляку і має амбівалентні властивості – зняття вроків, лікування, привороту, заподіяння хвороби чи смерті. Конкретизація одного з цих функціональних різновидів відбувається в емблематичній структурі, у якій вербальний супровід (примовляння, шептання, казання) та візуальна маніпуляція мають когерентну властивість.

Невипадково у дослідженнях, що розглядають своєрідність магічних формул лише на основі вербального супроводу, повсякчас натрапляємо на спроби централізації у таких текстах домінантного образу чи їх системи, що унаочнюють символічну вираженість і у яких екстраполюється загальна ідеологія обряду. «Як агенти чужого світу фігурують у вербальній магії численні змії (не тільки як персонажі замовлянь від укусу змії, а й у любовних та лікувальних текстах)» [1, с. 73]. Такі інтенції нав'язує логіка і філософія магічно-ритуальних дій, що потребують емблематичної схеми, яка пропорційна первісним гносеологічним операціям, вагоме місце у яких займає інтелектуальна практика смислонаповнення візуальних вражень, їхнє деталізування, відокремлення з загального пізнавального потоку і семантизація. Ця проблема водночас вказує на складну і своєрідну асоціативність первісної психології, як це бачимо у працях В. Глєзера, Д. Жданова, Ф. Клікса, В. Розіна, С. Симоненко [2; 7; 8; 15; 16], у яких доведено – «процес становлення знаку нерозривно пов'язаний з розвитком форм психічного відображення» [16, с. 272].

Пізнавальні процеси завжди опираються на аналогії та порівняння з відомим. Відповідно й функції первісних візуальних символів мали гносеологічне спрямування. Вони ставали наочними замінниками предметів і створювали умови для операційної, алгоритмічної діяльності у межах можливостей архаїчного мислення. Наочний образ отримує статус знака, який поступово заміщує візуалізований предмет. На думку багатьох дослідників, властивість «регуляційного заміщення» значною мірою розкрилася у магійному семіозисі. «Крім пізнавальної функції передачі інформації, – стверджує С. Симоненко – знаки несуть у собі ще і функцію регуляції із зовнішнім світом, через застосування магійної сили: що здатна викликати чи попередити щось незвичайне, вигнати надприродні сили чи перемогти їх. Таким чином, за наочними образами-символами, завдяки їх властивості вказівки та заміщення, закріплюється регулятивна функція наочного образу» [16, с. 275].

Усе це дає підстави розглядати магійні формули як етапне явище в історичному семіотичному процесі та загалом в контексті явищ глоттогенезу. Тут візуально-вербальна синкретичність відображає лімінальну стадію переходу від понять-образів до понять-знаків. Уламки цього складного і довготривалого процесу по-різному «законсервовані» у міфології та обрядовій творчості, його принципи і методика повсякчас зринають у різних типах ритуальних дійств і ворожінь. Так, уявлення про хворобу та її лікування розгорталось у аналогіях до господарських та біологічних процесів, які мали свої наочні ілюстрації змін та трансформацій. «Підкорення» землі (саджання, вирощування, збирання урожаю) переносилось на «підкорення» хвороби (біологічних змін у людському тілі), перебіг якої ототожнювався до процесів росту рослин.

Поширеним, зокрема, було ідентифікування абсцесу чи нариву як «затовченого» волосся або хробака («волоса»), яке оживає і впирається в тіло. «Беруть нѣскольکو пустыхъ ржаныхъ колосьевъ, связываютъ ихъ в пучокъ, поливаютъ теплою непочатою водою и, прикладывая колосья эти къ больному мѣсту, приговариваютъ: «Волось, волосъ, выйди на колось!»». Вѣрятъ, что послѣ этого волосъ выйдетъ изъ больнаго мѣста и обматывается вокругъ колосьевъ» [6, с. 9]. Наочна частина обряду є імітацією процесу «засівання» і відтворює окремі його етапи: саджання,

поливання. Вона доповнюється словесним текстом-звертанням до персоніфікованого предмета хвороби. І перша, і друга – є різними виразовими семіотичними представленнями однієї ідеї. Її синкретичне втілення виразно емблематичне.

Формули магійних обрядів розкривають не лише зміст первісних світоуявлень, їхнє семантичне наповнення, а насамперед можливі для цього етапу семіотичної еволюції структури їхнього втілення та форматування. Загалом, у магійному світогляді проглядаються наполегливі спроби емблематичного пояснення складних і незрозумілих для первісного інтелекту процесів та явищ. Візуальні спостереження за змінами у природі (ростом та всиханням дерев, нагріванням та охолодженням, топленням тощо) ставали основою для пояснення актуальних переживань, що торкалися не лише фізичної, але й душевної сфер людського буття.

Замовляння, що пов'язані з психоемоційною сприйнятливістю, зорганізовані як своєрідні «переплавлення» фізичних, матеріальних субстанцій у душевні. Розуміння абстрактних чуттєвих переживань (кохання, переляку, страху) засновується на аналогіях до наочних фізичних процесів, які стають елементами емблематичних магійних маніпуляцій. Уявлення «зміни», «трансформування» теж має фізичну, предметно зображувану основу. У замовляннях, що пов'язані з модифікаціями «почуттєвості» (привертання уваги коханого, «наслання кохання»), яскраво виражені ознаки таких вірувань. Видозміна емоційного ставлення об'єкта чар до суб'єкта магійних дій реалізується через вплив на елементи або відбитки (копії) частин його тіла, через які можна змінити його чуття, мислення, свідомість.

Висновки. Фрагментарно окреслені нами структуральні форми візуально-вербальної взаємодії в семіозисі магії та ритуалу вказують на актуальність та потенціальність дослідження під таким кутом зору. Їхню модифікаційну природу відстежували окремі українські вчені, фіксуючи різні прояви у міфології, релігії, магії та обрядовості українського народу. Саме емблематична структура була формою смислоконструювання систем первісного мислення, визначала впорядкування семіотичних відношень між світом та людиною, була перенесена з язичництва у християнство, адаптована та асимільована під нове ідеологічне спрямування через заміну складових елементів, номінувань та іконічних візуалізацій.

Список літератури:

1. Борисюк І. Замовляння в системі архаїчних магійних практик: структурно-семіотичний аналіз / І.В. Борисюк // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія: Філософія. – 2015. – Т. 257, Вип. 245. – С. 71-76.
2. Глезер В. Зрение и мышление / В.Д. Глезер – Л.: Наука, 1985. – 246 с.
3. Григорьева Е. Эмблема: Очерки по теории и прагматике регулярных механизмов культуры / Е. Григорьева. – М.: Водолей Publishers, 2005. – 232 с.
4. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 1 / Упоряд. В.В. Яременко; Авт. передм. П.П. Кононенко; Приміт. Л.Ф. Дунаєвської. – К.: Либідь, 1993. – 392 с.
5. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору / Віктор Давидюк. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 324 с.
6. Ефименко П. Сборникъ малороссійскихъ заклинаний / П.С. Ефименко. – Чтенія московські, 1874. – 70 с.
7. Жданов Д. Возникновение абстрактного мышления / Д.А. Жданов. – Харьков, 1969. – 173 с.
8. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление: История развития человеческого интеллекта / Ф. Кликс. – Киев: Вища школа, 1985. – 296 с.

9. Леві-Строс К. Первісне мислення / Пер. з фр., вступне слово та примітки С. Йосипенка. – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – 324 с.
10. Махов А. Феномен емблеми (подступы к пониманию) / А. Махов // Махов А. Эмблематика. Макрокосм. – М.: Intrada, 2014. – С. 5-127.
11. Михайлов А. Поэтика барокко: завершение риторической эпохи / А. Михайлов // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. – М.: Наследие, 1994. – С. 326-391.
12. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь / Марина Новикова // Українські замовляння / Упорядник М.Н. Москаленко. – Київ: Дніпро, 1993. – С. 7-33.
13. Петров В. Український фольклор (Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу) / Віктор Петров. – Мюнхен: Український вільний університет, 1947. – 142 с.
14. Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А. Символ и миф в народной культуре / Сост., подг. текстов, ст. и коммент. А.Л. Топоркова. – М.: Лабиринт, 2000. – 480 с.
15. Розин В. Визуальная культура и восприятие. Как человек видит и понимает мир / В.М. Розин. – М.: Эдиториал УРСС, 1996. – 224 с.
16. Симоненко С. Особливості становлення в антропогенезі знаково-символічної функції візуально-мисленнєвого образу / С.М. Симоненко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 томах / За ред. В.О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 8. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 272-284.
17. Солецький О. Емблематичний код міфу (синкретичні форми первісних культово-релігійних відображень) // «Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Філологічні науки (літературознавство)». – № 2 (16), жовтень 2015. – С. 265-271, с. 291-297.
18. Солецький О. Емблематичний фокус слова (емблематичні моделі семіозису) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки. Випуск 41. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – С. 57-62.
19. Солецький О. Емблематична форма як модель смислотворення // Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. Volume XIII. – Lublin, 2016. – С. 33-43.
20. Толстой Н.И. Из наблюдений над полесскими заговорами // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне / Отв. ред. Н.И. Толстой; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М., 1986. – С. 135-143.
21. Тэрнер В. Символ и ритуал / Сост. В.А. Бейлис и автор предисл. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. – 277 с.
22. Peter M. Daly Literature in the light of the emblem: structural parallels between the emblem and literature in the sixteenth and seventeenth centuries. – University of Toronto Press, 1998. – 283 p.

Солецкий А.М.

Прикарпатский национальный университет имени В. Стефаника

ЭМБЛЕМАТИЧЕСКИЕ МОДИФИКАЦИИ РИТУАЛЬНО-МАГИЧЕСКОГО СЕМИОЗИСА

Аннотация

В статье исследуется структурная организация магических обрядов и ритуалов. Все ритуальные процессы можно условно назвать «эмблемами действия», ведь они воспроизводят традиционные, «отредактированные» временем и опытом консервативные обряды, имеют постоянное значение и структуру. «Эмблематизм» первобытного мышления выисывается из особенностей первоначальной гносеологии – из чувственного познания, отображения и потребности их номинирования. Магические формулы рассматриваются как этапное явление в историческом семиотическом процессе. Здесь визуально-вербальная синкретичность отражает лиминальную стадию перехода от понятий-образов к понятиям-знакам. **Ключевые слова:** эмблема, структура, магия, ритуал, обряд, верования, сигнификация, первобытное мышление.

Soletsky O.M.

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

EMBLEMATIC MODIFICATION OF RITUAL MAGICAL SEMIOSIS

Summary

The structural organization of ceremonies and rites has been examined in the paper. All ceremonies can be called «emblems of action» because they duplicate traditional conservative rituals, which were «revised» by time and practise, and have a permanent significance and structure. The «emblematicity» of the primeval thinking arrives from the peculiarities of the primordial gnoseology, from sensory perception, representation and the necessity of their nomination. The theurgical formulae have been regarded as a turning point in the historical semiotic process. Visual and verbal syncreticity reflects here the liminal phase of conversion from image notions to sign notions.

Keywords: emblem, structure, theurgy, ceremony, ritual, beliefs, signification, primeval thinking.